

Економіка

УДК 330.101:338.22

© 2017

В.Є. Скоцик,

*кандидат сільсько-
господарських наук*

*Білоцерківський
національний аграрний
університет*

ТЕОРЕТИЧНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ТРАКТУВАННЯ КАТЕГОРІЇ «РИНКОВИЙ МЕХАНІЗМ»

Мета. Розробка теоретичних і методологічних положень та підходів щодо трактування категорії «ринковий механізм».

Методи. Діалектичний метод наукового пізнання, аналізу і синтезу; системного узагальнення. **Результати.** Аналіз світового досвіду переконує, що без ефективного ринкового механізму неможливо вирішувати складні технічні, економічні та соціальні завдання. Однак і розвинений ринковий механізм не позбавлений від недоліків і протиріч. Ринок може бути не тільки організаційним і творчим чинником, а й стихійним, руйнівним, породжувати складні економічні кризи. Саме ці недоліки ринкового механізму потребують втручання держави в економічне і соціальне життя суспільства. **Висновки.** Ефективний розвиток ринкової економіки потребує обґрунтованого використання важелів державного регулювання економіки, зокрема й аграрної сфери. Варто враховувати, що ринкова модель реалізується під впливом не тільки економічного, а й адміністративних та інших неекономічних чинників, пов'язаних із державними функціями.

Ключові слова: механізм, економічні відносини, ринок, державне регулювання, економічні теорії.

У нинішніх умовах розвитку ринкових відносин в аграрному секторі економіки першочерговою метою стратегічного розвитку національної економіки має бути не лише забезпечення економічного зростання на інноваційній основі, а й підвищення енерго-ефективності використання ресурсного

потенціалу та конкурентоспроможності галузей аграрної економіки. Водночас важливим чинником для реалізації цього є поєднання ринкового саморегулювання та державного регулювання ринку аграрної продукції.

Ринкова економіка — надзвичайно складна, вона охоплює багато економічних,

соціальних, політичних, психологічних та інших питань. Якщо ж виділити лише економічну сторону поняття «ринок», то можна стверджувати, що він є сукупністю економічних відтворювальних відносин, які складаються у сфері обміну з приводу купівлі-продажу товарів і послуг. Так, К.Р. Макконнелл і С.Л. Брю зазначали, що ринок це «інститут, або механізм, що зводить покупців (пред'явників попиту) і продавців (постачальників) окремих товарів і послуг» [1]. У процесі обміну свого товару на гроші, які є формою виразу вартості та найповніше характеризують суспільний характер праці, кожний товаровиробник може визначити, наскільки його праця потрібна суспільству і включена в систему суспільного поділу праці.

Мета досліджень — розробка теоретичних і методологічних положень і підходів щодо трактування категорії «ринковий механізм».

Матеріал і методика досліджень. Для вирішення поставлених у роботі завдань застосовано діалектичний метод наукового пізнання, аналізу і синтезу; системного узагальнення.

Результати досліджень. Товарне виробництво, основу якого становлять спеціалізація і суспільний поділ праці та економічне відокремлення виробників, зародилося й виникло як протиположність натуральному господарству, стало відображенням більш розвинених продуктивних сил і суспільних відносин, зростаючих потреб людей. Під товарним виробництвом розуміють таку організацію суспільного господарства, за якої економічні відносини між людьми (виробниками) виявляються через ринок, тобто через купівлю-продаж продуктів їхньої праці (товарів). За допомогою ринкового механізму відбувається розподіл ресурсів, їх спрямування на виробництво потрібних споживачеві товарів. Водночас економічна мотивація товаровиробників, координація їх діяльності здійснюються через механізм ринку, зокрема систему попиту та пропозиції, цін, конкуренції й інших ринкових інструментів.

Можливість обміну продуктів своєї праці на інші товари — потрібна умова організації високопродуктивного виробництва,

подолання суперечності між обмеженістю виробничих можливостей людей, які зазвичай спеціалізуються на виготовленні певних виробів, та їхніми зростаючими потребами у різноманітних товарах і послугах. Саме ринок є засобом подолання закономірної обмеженості людських ресурсів, коли один товар обмінюється на інший і кожен з учасників обміну отримує потрібні для нього продукти праці. Без такої можливості обміну споживання індивідів було б незначним і примітивним, що могло стати гальмом економічного прогресу. Саме про це писали А. Сміт у праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776 р.), обґрунтовуючи свій принцип «невидимої руки» ринку [2], а також представники ліберальної та інших шкіл економічної науки.

Отже, ринковий механізм, який довів свою життєздатність, є досягненням світової цивілізації, найефективнішою з усіх наявних форм організації суспільного виробництва та обміну. Аналіз світового досвіду переконує, що без ефективного ринкового механізму неможливо вирішувати складні технічні, економічні та соціальні завдання. Однак і розвинений ринковий механізм не позбавлений від недоліків і протиріч, на яких наголошували представники соціально-інституційного та марксистського напрямів економічної науки. Ринок може бути не тільки організуючим і творчим чинником, а й стихійним, руйнівним, породжувати складні економічні кризи. Варто зазначити, що закладена в ринковому механізмі тенденція до встановлення економічної рівноваги прокладає собі дорогу стихійно, через порушення рівноваги. Водночас ринковий механізм, орієнтований на одержання найбільших прибутків, не може повною мірою вирішувати багато економічних і соціальних завдань (захист навколишнього природного середовища, розвиток фундаментальної науки, невиробничої інфраструктури, культури і освіти, охорони здоров'я), а також проблеми управління, оборони та ін.

Саме ці недоліки ринкового механізму потребують втручання держави в економічне і соціальне життя суспільства. З огляду на це умовно можна виділити 3 основні варіанти форм втручання держави в ринкову економіку, які характеризують її генезис:

саморегульовальна економіка «невидимої руки» ринку вільної конкуренції А. Сміта; саморегульовальна економіка в поєднанні з державним впливом на процес відтворення; централізована планово-розподільна одержавлена економіка з елементами ринку.

Прихильником першого напрямку був А. Сміт, який стояв на позиціях безумовного ринкового саморегулювання економіки. Він вважав, що «невидима рука» ринку без будь-якого державного втручання змусить селян та інших осіб виробляти товар в інтересах суспільства. Слід зазначити, що така позиція в умовах вільної конкуренції мала об'єктивну основу, оскільки свою функцію ринковий механізм у той період виконував найефективніше. Адже система вільної конкуренції передбачає велику кількість учасників, свободу підприємництва, абсолютну мобільність переміщення капіталів, засобів виробництва, робочої сили й інших ресурсів, свободу ціноутворення на ринку, вільний вибір продавця і покупців, відсутність монополізму та ін. На практиці «у чистому вигляді» така абстрактна економіка, яка називається системою вільної ринкової конкуренції, не існувала. Однак її узагальнена модель відображає економічний уклад, історично передуючий сучасній ринковій економіці. Хоча позиція А. Сміта вже не відповідає сучасним умовам монополізму, деякі її ідеї та практичні пропозиції відтворюють неокласики і монетаристи у вітчизняних умовах та в інших постсоціалістичних країнах під час проведення економічних реформ.

Державне втручання в сучасну економіку не втратило свого значення, хоча в країнах Західної Європи, США та інших країнах із ринковою економікою частина об'єктів державної власності була приватизована. Однак форми і методи державного втручання в економіку змінилися. Зросла роль непрямих економічних методів державного регулювання промислового та сільськогосподарського виробництва, а пряме адміністративне втручання і безпосередній економічний вплив (хоча й меншою мірою) скоротилися.

Кейнсіанська теорія державного регулювання економіки, яка домінувала протягом

кількох десятиліть, в умовах погіршення кон'юнктури стала зазнавати критики. У 50-х роках минулого століття виникла й набула застосування у США та інших країнах неокласична теорія монетаризму, представники якої (М. Фрідмен, К. Брукнер, А. Мельцер, Д. Лейдлер, Р. Селден, І. Фішер, Дж. Хікс, М. Браун та ін.) виходили з того, що ринковому капіталістичному господарству притаманна особлива стійкість, що робить непотрібним державне втручання в економіку [3].

Відповідно до теорії монетаризму, що є антиподом кейнсіанству, державні заходи щодо стимулювання попиту не поліпшують стану економіки, а навпаки, породжують диспропорції і погіршують економічну кон'юнктуру, оскільки перешкоджають дії «вирівнювальних» механізмів конкуренції і ціноутворення. Використання рекомендацій кейнсіанства та монетаризму в умовах мінливої кон'юнктури сприяло тому, що США і країни Західної Європи, подолавши спад і депресію, вступили в 1982 р. у найтривалішу за післявоєнний період фазу підйому економіки. Проте на початку 90-х років XX ст. були помічені прояви нової циклічної кризи, посилилася нестійкість економіки і знизилися темпи її зростання.

На відміну від кейнсіанців, сучасні монетаристи роблять акцент не на принципи ефективного сукупного попиту, а на принципи пропозиції, на скасування державного регулювання підприємницької діяльності. Вони виступають за зниження податків із підприємців, створення інших сприятливих умов для прибуткового бізнесу (лібералізацію ціноутворення, обмеження грошової емісії, зниження бюджетного дефіциту та ін.), зменшення грошових витрат на громадські та соціальні потреби, зокрема, за скасування мінімальних гарантованих ставок заробітної плати та ін. Монетаристи, перебільшуючи роль грошей, вважають, що функції держави в економічній сфері в основному мають обмежуватися регулюванням емісії грошей і кредитуванням, зводиться до ролі «нічного сторожа».

Ідеї монетаризму (хоча М. Фрідмен та інші представники Чиказької школи проголошують його теоретичний характер) знайшли своє втілення в новій економічній політиці, що проводилася в 1980–1990 рр. у ряді

країн. Найяскравіше це виявилось у Великій Британії («тетчеризм»), США («рейганоміка»), Ізраїлі, Чилі, а також інших постсоціалістичних країнах [4].

Отже, основні напрями сучасної світової економічної науки відображають альтернативні моделі розвитку капіталізму: неокласичну (монетаристську) — розвиток на основі механізму ринкового саморегулювання; кейнсіанську (неокейнсіанську) — розвиток із використанням активного державного впливу на економіку. Слід також не залишати поза увагою такі важливі напрями світової економічної науки, як соціально-інституційний і марксистський. Вони критикують (кожний зі своїх позицій) можливості ринкового механізму в розвитку економіки та вирішенні соціальних завдань, виступають за визнання регульовальної ролі держави в економіці, виняткової ролі в розвитку суспільства, обмеженої історичної ролі капіталізму як соціально-економічної системи.

Кожний із цих основних напрямів економічної науки має свої переваги й недоліки. Тому перед науковцями у всіх країнах світу постало завдання розробки в ХХІ ст. нової економічної парадигми. Представники теорії «неокласичного синтезу» (П. Самуельсон, В. Леонтьєв, В. Нордхаус та ін.) вдаються до спроб узгодити й об'єднати різні напрями економічної науки, які відкривають великі можливості для розробки нової економічної парадигми, консолідації досягнень науки, пропонування більш відповідних та ефективних форм і методів державного регулювання економіки [5].

Досвід розвитку сільського господарства в США, Західній Європі та інших провідних країнах з ринковою економікою переконує, що важлива роль належить економічній політиці держави. Остання знаходить своє відображення, насамперед, у створенні сприятливих ринкових умов для інтенсифікації сільського господарства, розвитку виробничої та соціальної інфраструктури на селі. Регулювання інвестиційного процесу в сільському господарстві та інших галузях аграрної економіки здійснюється через державні програми підтримки цін на сільськогосподарські товари і доходи, організацію державної інспекції якості та системи загальнонаціональних стандартів.

Держава бере участь як у формуванні попиту на продовольство та сировину всередині країни, так і в стимулюванні експорту сільськогосподарської продукції. Створюючи сприятливі умови для розвитку сільського господарства та інших сфер аграрної економіки, вона тим самим здійснює соціальний захист населення країни через підтримку низьких цін на продовольство і сільськогосподарську сировину.

Водночас централізоване планування і регулювання економіки з адміністративно-командними методами управління припускають директивне встановлення і підтримку відтворювальних пропорцій. Своє теоретичне обґрунтування та практичне втілення централізоване управління економіки отримало в СРСР у 30-ті роки ХХ ст., після того, як було згорнуто нову економічну політику (НЕП) з її ринковими методами економічного впливу на сільське господарство. Прояв адміністративно-командних методів посилювався в роки п'ятирічок, незважаючи на спроби економічних реформ у середині 60-х і наприкінці 70-х років ХХ ст. Так, у 60-ті роки ХХ ст. було дозволено утворювати на підприємствах за рахунок прибутку фонд розвитку виробництва, фонди соціально-культурного забезпечення та матеріального стимулювання. У 70-ті роки ХХ ст. дещо посилилася роль ринкових методів при організації господарського розрахунку в промисловості, сільському господарстві та інших галузях матеріального виробництва, на підприємствах невикробничої сфери. Однак це не змінило засад централізованої планово-розподільчої системи управління економікою.

Однак не можна стверджувати, що ця соціально-економічна система не має жодних можливостей під час вирішення невідкладних і масштабних завдань. Хоча жорстка державно-планова економіка слабо і повільно реагує на зміну попиту, співвідношення попиту і пропозиції, допускає існування витратного і збиткового виробництва, все ж вона здатна, як переконує історичний досвід, за допомогою жорсткої централізації ресурсів у короткий термін здійснити перетворення відсталого аграрної країни в індустріальну. Проте планово-розподільча система, спроможна

вирішити в екстремальних умовах завдання екстенсивного розвитку економіки, входила у дедалі більшу суперечність із назрілими проблемами інтенсивного економічного зростання на основі ефективного використання досягнень науково-технічного прогресу. Становище змінилося лише на початку 90-х років XX ст., коли під час радикальної економічної реформи було здійснено перехід до змішаної економіки і ринкових відносин, формування ринкового господарського механізму. Це розширило межі державного регулювання економіки та й відповідно змінило її цілі та сфери, суб'єкти й об'єкти, форми і методи, соціальні наслідки.

Слід зазначити, що питання про ринок, його зв'язки з планом і торгівлею дискутувалися в економічній літературі країни ще на початку 20-х років XX ст., особливо у зв'язку з переходом до НЕПу і розвитком товарно-грошових відносин. Однак наприкінці 20-х років XX ст. дискусію згорнули, хоча питання про форми і методи поєднання «планомірного соціалізму» і «ринкового НЕПу» є одним із ключових у розвитку сільського господарства та пов'язаних із ним галузей, підвищенні їх соціально-економічної ефективності.

У ході дискусії висловлювалися різні точки зору. Так, Є.О. Преображенський виходив з того, що план і ринок — це сили, що антагоністично протистоять одна одній. Причому зміст плану він пов'язував не із законом вартості, а із «законом первісного соціалістичного накопичення», що потребує інших пропорцій між промисловістю і селянським господарством, подолання ринкових відносин і закону вартості з метою витіснення несоціалістичного сектору економіки й «перекачування» коштів із села для «індустріалізації» країни. Такий підхід узгоджувався у Є.О. Преображенського з його поверхневим, однобічним трактуванням вартісних форм (грошей, цін, прибутку і т. д.) як суто зовнішніх, позбавлених реального економічного змісту категорій, що мають лише обліково-калькуляційний характер. На практиці це могло призвести до авантюризму і в плановому керівництві народним господарством [6].

На відміну від такої позиції економісти

Л.Н. Юровський, О.Л. Мендельсон та деякі інші визнавали важливість вивчення реального ринку та використання закону вартості в господарській діяльності під час регулювання відтворювальних пропорцій і процесів. Так, у 1926 р. професор Л.Н. Юровський підкреслював, що економіка перехідного періоду «є системою товарного господарства». Це положення не виключало визнання цими вченими провідної ролі в економіці державного сектору, організуючої ролі держави в розвитку народного господарства, необхідності поєднання плану і ринку як чинника динамічної рівноваги всієї економічної системи країни [7].

Теоретико-методологічна дискусія 20-х років XX ст. про план і ринок знайшла своє відображення у підході до планування та регулювання народного господарства, зокрема сільського господарства. У ці роки велася дискусія про два підходи у цій галузі — про «генетику» і «телеологію».

Представники телеологічного підходу (С.Г. Струмилін, Г.М. Кржижановський та ін.) абсолютизували план, виходили з мети і досягнення її вольовими методами [8]. Причому вони розглядали мету як свого роду «соціальну інженерію», що жорстко детермінувалася у вигляді розрахованих кількісних показників плану, які доводяться до виконавців за бюрократичним принципом зверху донизу. Досягнення ж цієї мети спиралося на політичну волю керівництва та ентузіазм працівників міста і села.

Водночас представники іншого, генетичного підходу (М.Д. Кондратьєв, В.О. Базаров) під час планування та врегулювання спиралися на врахування об'єктивних тенденцій і закономірностей економічного розвитку народного господарства, зокрема сільського господарства та пов'язаних із ним галузей, на визначальну роль ринку щодо плану, об'єднувальну й організаційну силу ринкових відносин. Несучи в собі елемент стихійності, ринок, як відомо, має й об'єднувальну та організаційну сторони. Це регулювання попиту та пропозиції, громадський облік і визнання результатів праці на ринку. Так, М.Д. Кондратьєв підкреслював, що для відображення у планових завданнях економічних результатів роботи важливо брати до уваги не тільки цілі, а й з максимальною повнотою

враховувати: об'єктивний стан умов господарювання; ймовірні тенденції їх розвитку; ресурси і можливості впливу на процес господарського розвитку; ймовірні результати впливу на нього [9].

Отже, за всіх відмінностей цих двох напрямів у плануванні народного господарства та регулюванні сільського господарства їх представники все ж враховували, хоча й різною мірою, як об'єктивні економічні закономірності, так і соціально-економічні цілі плану, засоби їх досягнення.

Однак під час переходу до НЕПу (особливо на початковому етапі) багато хто вважав, що ринок є уособленням лише стихійності та капіталізму, а план — соціалізму, що відносини між ними мають будуватися на антагоністичній основі, на боротьбі протилежностей. Водночас не враховувалося, що розвинений ринок може регулюватися й управлятися, бути організованим. Більше того, теоретично і практично можливе поєднання плану та ринку, причому плановірність передбачає регульований ринок, а останній не може ефективно функціонувати без відомого планового початку. Якщо план і ринок не поєднуються, то у плануванні та управлінні починають домінувати командно-адміністративні методи і волюнтаризм, що породжує стихію і диспропорції, дефіцит й інші негативні наслідки в аграрній та інших сферах економіки.

В умовах НЕПу колишня лівокомуністична модель переходу до соціалізму, характерна для «військового комунізму», була докорінно переглянута: від відкидання товарно-грошових відносин перейшли до опори на ринок і торгівлю; від заперечення приватного інтересу до його поєднання з колективним і загальнонародним, до активного використання господарського розрахунку, його економічних методів і стимулів, пов'язаних із законом вартості. Мова при цьому вела не про протистояння «стихії ринку» і «планового початку», а про їх раціональне поєднання, щоб посилити об'єднуювальну й організаційну силу ринку з дієвістю плану, зміцнити об'єктивну основу планування й економічного регулювання сільського господарства, зменшити небезпечність адміністрування та волюнтаризму.

У багатоукладній економіці «класичного»

НЕПу ринок розглядався як система вільного товарного виробництва та обміну між підприємствами й організаціями, містом і селом. Мали бути створені умови для конкуренції, обмеження монополізму якої-небудь форми господарства і власності, забезпечення їх різноманіття, економічної та соціальної рівноправності. Саме в умовах ринку є змога виявити економічні потреби розвитку сільського господарства та пов'язаного з ним суспільного поділу праці галузей, знайти способи задоволення особистих і виробничих потреб.

Регульований ринок є головним економічним інструментом демократичної координації дій та інтересів учасників суспільного виробництва й обміну в місті та на селі. У цій суспільній ролі, як переконує світовий досвід, йому нині немає гідної альтернативи. Розвиток суспільного характеру виробництва й обміну супроводжується розвитком ринку, який об'єднує та організує економіку.

Посилення втручання держави в економіку спостерігалось і в розвинених капіталістичних країнах, особливо в період світової економічної кризи 1929–1933 рр. Теоретичною основою, що обґрунтовує потребу цього кроку, були праці англійського економіста Дж. Кейнса, насамперед його головна праця «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» (1936 р.) [10].

У ній автор довів, що держава, використовуючи податкову і кредитно-фінансову політику, може стимулювати сукупний попит суспільства і регулювати в потрібному напрямі ринок, прискорювати економічне зростання, підвищувати рівень зайнятості населення та його добробут. Практична робота, пов'язана із практичною реалізацією ідей кейнсіанства, була проведена в США у кризовий період «великої депресії» 1929–1933 рр. Отримавши назву «новий курс Рузвельта», ця робота визначила центральною ланкою посилення втручання держави в економіку. Йдеться про проведення антикризової політики держави, подолання негативних наслідків рецесії (спадку виробництва), про стабілізацію економіки, оздоровлення фінансів і грошового обігу, ліквідацію масового безробіття. Слід зазначити, що в післявоєнний період багато країн

із ринковою економікою використовували положення кейнсіанської теорії для відновлення зруйнованого господарства, реконверсії економіки і стимулювання її зростання. Сучасне ринкове господарство, зокрема сформоване в перехідний період, потребує антимонopolістичного регулювання, системи планомірних заходів із подолання інфляції та спадів в агропромисловій та інших сферах економіки.

Водночас не потрібно абсолютизувати необхідність державного втручання в економіку, допускати шаблонний підхід до його

меж, сфер і методів. Ефективне державне регулювання економіки потребує відповідних матеріальних, ринкових, організаційних та інших умов, фундаментального наукового обґрунтування та високої кваліфікації виконавців, урахування особливостей соціально-економічної системи. Водночас найпростіше і правильне рішення полягає в тому, що державний вплив на економіку доцільний лише тоді, коли ринковий механізм саморегулювання неможливий або не дає належного економічного та соціального ефекту.

Висновки

Ефективний розвиток ринкової економіки потребує обґрунтованого використання важелів державного регулювання економіки, зокрема й аграрної сфери. Очевидно також, що в сучасній монополізованій економіці регульовальна роль держави є вагомішою, ніж у ринковій системі вільної конкуренції XVIII–XIX ст. Варто враховувати, що ринкова модель реалізується під впливом не лише економічного, а й адміністративних та інших неекономічних

чинників, пов'язаних із державними функціями. Причому роль останніх у міру складності економічного розвитку країни зростає, оскільки для вирішення різних соціальних завдань розвитку суспільства потрібно посилити з його боку контроль і соціальну відповідальність, гармонізацію приватних, колективних і загальнодержавних інтересів. Зокрема, П.А. Самуельсон підкреслював, що економічна роль держави неухильно зростає [11].

Бібліографія

1. Макконнелл К.Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика/К.Р. Макконнелл, С.Л. Брю; пер. с англ. — Баку: Азербайджан, 1992. — Т. 1. — 399 с.
2. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов/А. Смит. — М.: Соцэкгиз, 1962. — 684 с.
3. Майбурд Е.М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров/Е.М. Майбурд. — М.: Дело, Вита-Пресс, 1996. — 544 с.
4. Білецька Л.В. Економічна теорія: Політ-економія. Мікроекономіка. Макроекономіка: навч. посіб./Л.В. Білецька. — К.: Центр навч. літ-ри, 2005. — 651 с.
5. История экономических учений; под ред. Г.А. Шмарловской. — Минск: ООО Новое знание, 2001. — 339 с.

6. Полтерович В.М. Экономическое равновесие и хозяйственный механизм/В.М. Полтерович. — М.: Наука, 1990. — 256 с.
7. Юхименко П.І. Економічна історія: навч. посіб./П.І. Юхименко. — К.: Вікар, 2006. — 341 с.
8. Общая экономическая теория (полит-экономика); под ред. В.И. Видяпина, Г.П. Журавлевой. — М.: Промомедиа, 1995. — С. 90.
9. Леонтьев В.В. Экономические эссе. Теория, исследования, факты и политика/В.В. Леонтьев; пер. с англ. — М.: Политиздат, 1990. — 415 с.
10. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег/Дж.М. Кейнс. — М.: Гелиос АРВ, 1999. — 352 с.
11. Самуельсон П.А. Экономика: учеб. пособие/П.А. Самуельсон, В.Д. Нордхаус; 16-е изд.; пер. с англ. — М.: ИД «Вильямс», 2000. — 600 с.

Надійшла 13.12.2016.